

DÜNYANIN YENİDEN İNŞASINDA ORTAK KİMLİK VE KÜLTÜR KODLARIMIZ*

IN THE REBUILD OF THE WORLD OUR COMMON IDENTITY AND CULTURE CODES

Öğr. Gör. İsmail GÖKTÜRK

Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Kamu Yönetimi
Bölümü, Kahramanmaraş / TÜRKİYE, ORCID: 0000-0003-3465-0418

ÖZET

Coğrafi, siyasi sınırların değiştiği; yeni toplumsal süreçlerin ve kimlik sorunlarının ana gündemler haline geldiği önemli bir dönüşüm çağında yaşıyoruz. Ulus devletlerin şekillendiği sanayi toplumuna Türk dünyası olarak şuurlu bir şekilde katılamamıştık. Batının, teknolojik gelişmeleri bir uygarlık kurma yolunda kullanabileceğini fark etmesi ile başlayan süreç, bugün dünyanın çatışma ile yönetildiği, insan fitratının hiçe sayıldığı bir sonu hazırladı. Batı, seküler bir dünya algılamasıyla “dünyanın büyüsunün çözülmesi” olarak adlandırılan bir süreçte, insan için hayata tutunabileceği bir anlam bilgisi bırakmadı. Batı uygarlığının yükselme sürecinde, aydınlarımız Moğol istilası sonrasında olduğu gibi kendi iç dinamiklerimizi harekete geçirerek medeniyetimizi yeniden ihya etme mantalitesinden yoksundu ve genellikle herodyan bir değişim programını benimsediler. Bugün dünya yeniden kurulurken, ortak kültürel değerlerimiz ve sonsuz medeniyet hazinesi tasavvuf kültürümüzle medeniyetimizi ihya etmemiz, insanlık için önemli bir adım olacaktır.

Milletimiz akıl, bilgi, hikmet, erdem, adalet, ahlak, eşitlik gibi törel değerleri yücelterek, kurduğu ve kuracağı sosyal ve siyasi yapıları yansıttığı zaman layık olma erdemini kazanarak, kutlu bir uygarlığa yürüyebilecektir. Bu sosyal ve siyasi yapı ise, tasavvuf kültürümüzün evrensel değerleri olan sevgi, merhamet, gönül yüceliği gibi değerleri ile donanmış olan insan unsuru ile gerçekleşecektir. Bu insan, “kendini gerçekleştiren” değil; “kendini aşan” ve evrensel kozmik bütünlüğe ulaşan insandır.

Anahtar Kelimeler: Medeniyet, Adalet, Tasavvuf

ABSTRACT

We live in an age of significant transformation, where geographic, political boundaries have changed and new social processes and identity issues become the main agenda. We could not participate in the industrial society in which the nation states were formed as the Turkish world. The process, which started with the West realizing that technological developments could be used to establish a civilization, prepared an end where the world is governed by conflict and the human nature is ignored. The West did not leave a meaningful meaning to human life in a process called “resolution of the magic of the world” with a secular world perception.

In the process of the rise of Western civilization, our intellectuals lacked the logic of rebuilding our civilization by mobilizing our inner dynamics as in the post-Mongol invasion. Therefore, herodian adopted an exchange program. Today, while rebuilding the world, our common cultural values and our civilization with our mystical culture of mysticism will be an important step for humanity.

Our nation needs to reflect the rational values such as reason, knowledge, wisdom, virtue, justice, morality and equality to the social and political structures that it will establish and establish. However, he will be able to walk to a blessed civilization by winning the virtue of being worthy. This social and political structure will take place with the human element, which is equipped with the values of love, compassion and greatness of the heart, which are the universal values of our Sufi culture. This person is not “self-fulfilling” but “Self-transcending” and reaching universal cosmic integrity.

Keywords: Civilization, Justice, Sufism

* Bu çalışma, 11-13 Haziran 2007’de Celalabat/Kırgızistan’da düzenlenmiş olan 5. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi’nde sunulan tebliğin makale olarak yeniden düzenlenmiş şeklidir.

1. GİRİŞ

Ulus devletler, “devletini arayan millet” değil de “milletini arayan devlet” olarak doğarken (Kadioğlu, 2003: 151-152), Batı dışı toplumlarda bu devlet, oryantalist bakışın etkisinde olan aydınların tasavvuru ile şekillenmişti. Oryantalizm, Batı’yı merkez haline getiren bir “ötekileştirme” işlemidir. Edward Said, farklılıkların tarih içinde dondurulmasını Batı dışı kültürler olarak kodlanan ilişkilerin “geleneksel toplum” kategorisi içine hapsedilmesini, “öteki” olanın denetlenmesini ve “modern” olana dönüştürülmesi gereken bir “kültürel nesne” olarak kurulmasını temsil eden; bu nedenle Batı modernitesinin dünya üzerindeki kültürel liderliğini ve hegemonyasını meşrulaştırmayı amaçlayan tarih okuma anlayışına “oryantalizm” adını vermektedir. Batı’nın tarih-akıl-gelişme temelinde hareket eden uygarlığına karşı, “ötekinin” geri kalmışlığı simgeleyen, gelişmeye kapalı gelenekselliği oryantalistin geliştirdiği tarih okuma anlayışıdır. Böylelikle dünya tarihinin Batı uygarlığı ile özdeşleştirilerek oryantalistin küresel, hegemonik bir proje olarak işlev görmesi sağlanmaktadır (Kahraman ve Keyman, 1998: 68).

Doğu toplumlarının sömürgeci devletler tarafından yenildiği ve Batılı değerlerin dayatıldığı dönemde, özellikle İkinci Dünya Savaşı’nın sonunda yaygınlaşan bağımsızlık hareketleri, Müslüman nüfusa dayanan ulus devletlerin ortaya çıkışıyla sonuçlanmıştır. Devlet, hukuki ve ahlaki bir hayat anlayışını siyasi anlamda hayata geçiren bir araç olmaktan çok modern milletlerarası sistemin bir unsuru olarak anlaşılmaya başlanmış, böylece geleneksel devlet anlayışının yerini hâkim sömürgeci devletler tarafından oluşturulan milletlerarası sistemin parçası ve elemanı olma anlayışı almıştır. (Davutoğlu, 1994:238).

Sorokin’e göre toplum, bir sosyo-kültürel sistem içinde varlığını devam ettirir. Bu sosyo-kültürel sistem temelde üç bileşenden oluşur. Bunlar, maddi olmayan, zamansız ve mekânsız anlamlar; anlamları maddileştiren (maddi) araçlar, maddi araçların yardımıyla bu araçları işler hale getiren insan unsurudur (Yazıcı, 1998: 1834 vd.). Sosyo kültürel sistemin iki tip bütünleşmesi söz konusudur. Bunlardan birincisi fonksiyonel bütünleşme (işleyiş bütünleşmesi); ikincisi ise parçalara içten nüfuz eden ve bir mana etrafında entegre olmayı ifade eden mana etrafında bütünleşme biçimidir. Fonksiyonel bütünleşme, bir makinenin çarklarının birbiriyle ilişkisi gibi kültürün çeşitli unsurlarının hissiz ve anlayışsız bir şekilde bir araya gelmesiyle oluşur. Manalı bütünleşme ise, çeşitli unsurların sadece fonksiyon icabı değil, ihtiva ettikleri öz karakterleri itibarıyla birbirini tamamlamasıdır. Mana etrafında bütünleşme, toplumlar için sosyo-kültürel bir tamlamayı sağlar. Sorokin, bu bütünleşme tipinden kültürün mantıklı/anamlı bütünleşmesi olarak söz eder. Hacı Bayram-ı Veli, “Nâgehan ol şâra vardım / Ol şârı yapılr buldum / Ben dahi yapılr oldum / Taş ile toprak arasında” mısralarında manevi bir binanın yapılışını anlatmak istiyordu. Esasen millet de maddi bir varlığa mana veren bir manevi bağlantı sisteminin adıdır. Türk toplumunda manalı bütünlüğü sağlayan unsurlar, inandığı ortak dinden neş’et eden ve bin yıllık uygulamalarla toplumsal yapının temel argümanları olarak yerleşen adalet ve erdem temelli değerlerdir.

Toplumun teşkilatlanmış şekli olan devletin gayesi, insanların mutluluğu için gerekli toplumsal imkânı temin etmektir. Doğu geleneği, devlet olma zarureti için “adalet” ile ölçülemiştir. İnsanın mutluluğu, kendi insanlığını, yaratılış imkânlarını gerçekleştirebilmesi, ancak inançlarına göre gerçekleşen bir adalet ortamında mümkün olabilir. Müslüman Türk geleneğinde (hatta öncesinde) iktidarların meşruiyetini onun adil olup olmayışı belirler (Kösoğlu, 1995:136).

Binlerce yılın birikimiyle oluşmuş dirlikli yapısı, töresi, erdemleriyle var olan bir toplumun oryantalist bir yaklaşımla kültürel kodlarıyla oynanarak yeniden kurgulanması çatışma doğurmaktadır. Toplumun kültürel zemininde var olan adalet ve erdem anlayışının temel alınmaması, insanların “kematat-ı insaniyelerini tamamlamaları” konusunda ulus devletlerin sorumsuz davranması, hatta engelleyici olması, sosyal bütünlüğün sağlanmasındaki başarısızlığın temel nedenidir. Cevdet Paşa, insan cemiyetlerinin, “kematat-ı insaniyelerini” tamamlamalarının devlet sayesinde mümkün olabileceğini belirtmektedir. Farabi ve onun takipçisi olan Gülşenî de, devletin görevleri arasında “ahlakı tamamlamak” ve “insanın mutluluğa (saadet) erişmesini sağlamak” hususunu zikreder. Yusuf Has Hacib’de bu şöyle dile getirilmiştir: “İnsanlara huzur ve rahat sağlayacak bir nizam kur; sana hayır dua etsinler”

2. DÜNYA YENİDEN ŞEKİLLENİRKEN MEDENİYET KURMA İHTİYACI

“Düneye dair ne varsa düneye kaldı cancağızım /

Bugün yeni bir gündür, yeni şeyler söylemek lazım” Hz. Mevlânâ

Medeniyet, beslendiği kaynaklar itibarıyla müşterek bir zemine dayanan (din gibi) birden fazla kültürün ortak kurumlarının entegrasyonudur. Ahmet Cevdet Paşa'ya göre medeniyet, toplumların hayatında ileri bir merhaledir. Tarih boyunca önce devletler kurulmuş, böylece düşman korkusundan azad olunmuş; daha sonra insanlar “ihtiyacât-ı beşeriyelerinin tahsiline” ve “kemâlât-ı insaniyelerinin tekmline” yönelmişler, yani medeniyet kurmuşlardır. (Aslantürk ve Amman, 2000: 242) günümüz dünyası modernleşmeyle beraber ulus devlet anlayışını geliştirmiştir. Ulus devletler yerel özel ve bölgesel değerlere göre şekillenmiş beşeri olguları içerir. Temellerinde kültür vardır. Kültür, belirli toplumların coğrafi şartlar, üretim tüketim ilişkileri, beşerî münasebetleri, tarihsel birikimleri vb. unsurlardan hareketle ihtiyaçlarını karşılayabilmek amacıyla ürettikleri ortak hayat pratikleridir. Nation (ulus); aile, aşiret, kavim gibi tabii bir toplum değildir. Modernizmin bir neticesi yahut aşaması kabul edilir. Verimlilik amacıyla devletin kendi sınırları içindeki farklı kitlelere ortak bir kültürü benimseterek inşa ettiği yapay fakat entegre bir topluluktur. Etnisitenin üstünde bir “biz” şuuru ve daha geniş bir birlikteliği ifade ettiği için “millet”le karşılanabilir. Ama millet’te bu birlikteliği devlet değil “kutsal” oluşturur ve yine kutsalın denetlediği bir “kültür” kendiliğinden “biz”i birbirimize benzeterek “özel”leştirir. Ulus devletler ise bir ideolojinin veya projenin ürünü olarak ortaya çıkmışlardır. Kutsala veya kutsalın belirlediği ortak değerlere dayanmazlar. Batı’nın kendisini “olması gereken” gibi görmesi, kendi dışındaki farklılıkları “sapma” yahut “anormallik” diye nitelenmesi ve bizim oryantalist gözlüklerle kendimize Batılı gibi bakarak, hâlimizi yahut realitemizi “olmaması gereken” sayarak bundan bilimsel bir mahcubiyet duymamız, bu kompleksle meselelere çözüm aramamız sağlıklı netice vermemektedir. Sanayi toplumuna geçişle beraber Batı kendi realitesine uygun olarak ulus devletleri inşa etmişti. Tabir caizse puzzleyi tamamlamıştı. O puzzlenin Batı için de iyi neticeler vermediği bugün anlaşılabilir bulunuyor. Ama biz batının puzzlesini kendi kültür medeniyet coğrafyamızda tamamlamaya, aynı görüntüyü elde etmeye çalışıyoruz. Avrupa Birliği entegrasyonu ile Batı bugün yeni bir kimlik inşasına yönelmiş bulunuyor. 2004 yılı Avrupa’da “Çeşitlilik İçinde Birlik” yılı ilan edilerek demografik yapı ve farklı kimliklerin uyumuna dikkat çekilmiş; tüm gündem bu ana çerçeve içinde oluşturulmuştu. Sanayi toplum modelinde bir proje olarak ulus devletlerin inşa edildiği gibi bugün Avrupa entegrasyonunun da bir proje olarak gerçekleştirilmeye çalışıldığını görmekteyiz. Yüzlerce yıl birbirini boğazlamış olan Batılılar (otuz yıl savaşları, yüzyıl savaşları gibi mezhep savaşlarında; birinci ve ikinci dünya savaşlarında olduğu gibi) bugün bir proje etrafında zoraki de olsa bir araya gelmenin gayreti içerisinde. Türk dünyası ve genelde İslâm dünyası için bu entegrasyonların alt yapısı, psikolojideki “hazır bulunmuşluk” kavramının ifade ettiği gibi zaten mevcuttur. Yüzyıllarca birbirine destek olmuş, birbirini incitmemiş, aynı kaderi paylaşmış ve başka hiçbir toplumun sahip olamayacağı bir birliktelik şuuruna sahip olan medeniyet coğrafyamızın çeşitli entegrasyonlarla bir araya gelememesi büyük bir basiretsizlik ve talihsizlik örneği olacaktır. Milletimiz binlerce yılın birikimiyle şuurlu bir mensubiyet duygusuyla dahil olabileceği bir yapıyı, sosyal değerleriyle öreterek kurmuştur. Millet, ortak sosyal değerlerin geçerli olduğu, bir selamla bin yıllık tanış olunan bir coğrafyada oluşmuş dirlikli bir yapının adıdır. Bizim medeniyet coğrafyamız Bosna’dan başlar, Hindistan’a kadar uzanır. Başka hiçbir toplumun sahip olamayacağı bir zenginliktir.

Modernizm düşüncesinin öngördüğü rasyonel insan tipi, tercihleriyle hayatına yön verebilecek durumda olan, kendi için iyi ve faydalı olanı seçme yetisine sahip, akıl dışında başka hiçbir yol göstericiye ihtiyaç duymayan insandır. Bu düzlemde insan, esasen ihtiyaçlarına hapsedilmiştir. Bunu en iyi tanımlayan kavram, “homo economicus”; hayatı sadece üretmek ve tüketmek fiillerinden ibaret gören, bunun dışında hiçbir ahlaki değer yargısı taşımayan (Sezal, 1981:66), hayatın devamını temin için geliştirilen vasıtaları hayatın gayesi haline getiren insandır. İnsan, seküler dünyanın kuşatması altında esasen hayatın anlamını kaybetmiş bulunuyor. Seküler dünya, insanı maddeye ve pozitif davranış kalıplarına indirgeyerek insanın fitratını hiçe saymakta ve onu metalaştırmaktadır. İnsana herhangi bir değer atfetmeyen ve en küçük bir medeniyet iddiası veya hissesi olan bir toplumda en basit canlıya bile gösterilemeyecek fütursuz yaklaşımın insana reva görüldüğü dünya toplumunda, yoksulluk, çevre kirliliği, insanın sömürülmesi, terörizm, nükleer tehdit, vb. gibi sorunlar ortaya çıkmıştır. Çözüm önerileri olarak, insanlardan arzularını disiplin altına almaları, akıllı birer hümanist olmaları,

komşularına saygı göstermeleri gibi önermeler gündeme getirilmektedir. Oysa bu sorunlar, Batı insanının yeryüzünde ilahlık rolü oynamaya ve aşkın boyutu hayattan koparmaya karar verdiği an ortaya çıkan insan ruhu kirlenmesinin bir sonucuydu. Çözüm olarak teklif edilen önermelerin insanın tutkularını ve aşağılık eğilimlerini frenleyecek manevi bir güç olmadıkça yerine getirilmesinin imkansız olduğu kavranamamaktadır (Nasr, 1984:31).

Toynbee, uygarlıkların gelişmesinde rol oynayan temel etkenin bir toplumun karşılaştığı sorunlara verdiği cevap, başka bir deyişle, ortaya çıkan sorunla (meydan okuma) ona verilen karşılık arasındaki diyalektik ilişki olduğunu savunmaktadır. (Doğan, 2000:337) Moğol istilası karşısında İslam Medeniyetinin yerle bir edilmesi, Müslümanları derin bir ümitsizlik ve eleme sevketti. Moğol adetleri, giyinişi hatta Moğol atlarının eyerleri insanlarda hayranlık uyandırıyor. Öyle ki Moğol gibi giyinmek, Moğol gibi ata binmek, onlar gibi hareket etmek bir moda haline gelmişti (Aksun, 1994:21-22). Fakat İslam toplumu özellikle tasavvuf büyüklerinin gayretleriyle kendi iç dinamiklerini harekete geçirerek yeniden medeniyeti kurma başarısını göstermişti. Sanayileşme dönemiyle ortaya çıkan yenilgimiz, yılgınlığımız karşısında aynı başarıyı gösteremedik. Arnold Toynbee, İslam ve Batı'nın karşılaşmasını analizinde, yenilen tarafın iki farklı savunma mekanizması geliştirdiğini belirtmektedir. Bunlar, zealot yaklaşımı, diğeri herodian yaklaşımıdır. Zealotçu yaklaşım, Kuzey Afrikalı Sunusiler ve Orta Arabistanlı Vahhabilerin yaptığı gibi bir içe kapanma ve kaçış yöntemi; adeta başını kuma gömme yaklaşımıdır. Herodian yaklaşımı ise Türkiye örneği ile açıklar. Toynbee'ye göre, Türkiye, Batı'daki ekonomik, siyasal, estetik, dini devrimler gibi bütün alanlarda devrimler yaparak kendilerini gerçekleştirmeye çalışmıştır. Bunların her ikisinin de yok sayılabileceğini; çünkü yok olmaktan kurtulan nadir "zealot", artık ölmüş bir medeniyetin fosili haline gelirken; "herodian", kaybolmaktan kurtulup taklit ettiği toplumun içinde erimekte; her iki grup da içine girdiği medeniyete herhangi bir şey ekleyememektedirler (Toynbee, 1980:177 vd.).

Günümüzdeki kaos ve bunalım ortamı İslam toplumu için bir yıkım gibi gözükse de, yeniden diriliş ve medeniyet hamlesinin de vesilesi olabilir. Moğol istilası sonrası medeniyetin ihya hareketinin öncüleri "kolonizatör Türk dervişleri", ahiler, ulema ve adil devlet adamları idi. Medeniyet kurmak için gerekli olan ilk unsur, dışa vuracak ölçüde yanan bir imandır. Yani bir medeniyet kurma ihtiyacının şiddetli bir şekilde duyulmasıdır. Bunu İbn Haldun'un asabiye kavramıyla da ilişkilendirebiliriz. Aynı inanç ve ideal etrafında insanların bir araya gelmesi ve bu uğurda çaba göstermesini "imanda ateşlenme dönemi" şeklinde ifade edebiliriz. Medeniyetin ikinci unsuru "insan"dır. Medeniyet halkın ürettiği bir olgu değildir. Medeniyet ortak kültür unsurlarının estetik bir formla yeniden inşa edilmesidir. Dolayısıyla toplumun vasıflı insanları medeniyetin öncülüğünü yapabilirler. Batı karşısında geri kalışımız aydınlarımızda iman zafiyetine yol açmış, özgüven kaybına sebebiyet vermişti. Bu zafiyetin yol açtığı herodian ve zealotçu yaklaşımlar birkaç asırdır denendi ve başarısız olduğu anlaşıldı. Bugün hem kendi toplumlarımız hem de dünyanın bütün mazlum halkları için insani ölçekli, insanı merkeze alan ve yüce tutan medeniyetimizin kurulması bu toplumun önderlerinin önündeki en önemli vazifedir.

Medeniyet coğrafyamızın yeniden bir "diriliş" hamlesi gerçekleştirmesi iki hususun önemle vurgulanmasını gerektiriyor. Bunların ilki siyasal-sosyal düzenin kaynağı olarak adalet; ikincisi ise insan ilişkilerinin kaynağı ve insanın kurgulanması noktasında önem arzeden tasavvuf öğretisidir.

3. SOSYAL VE SİYASAL YAPININ MİHVERİ: ADALET VE TÖRE

Türk idare sanatında yönetimin başat ögesi adalettir. Göktürk Yazıtları'ndan günümüze kadar yazılan siyasetnamelerde tekrar edilen ortak bir ifade vardır. O da "küfür ile bir ülkenin âbâd olabileceği; fakat zulüm ile asla iktidar olunamayacağı" hususudur. Adalet, ferdi ve içtimai yapıda dirlik ve düzenliği, hakkaniyet ve eşitlik ilkelerine uygun yaşamayı sağlayan ahlaki erdemdir. Sözlük anlamıyla, "davranış ve hükümde doğru olmak, hakka göre hüküm vermek, eşit olmak, eşit kılmak" gibi manalara gelen bir masdar isimdir. Aynı kökten gelen "adl" kelimesi, sıfat olarak kullanıldığında "adil" ile eş anlamlı olup aynı zamanda Allah'ın isimlerinden (Esmâ-i Hüsnâ) biridir. Adalet, başkalarının gelişigüzel istek ve telkinlerinden etkilenmeyen istikrarlı bir doğruluk ve ahlak kanununa itaatle gerçekleşen ruhi denge ve ahlaki kemaldir. İslam düşüncesinde, kâinatın her alanında var olduğu kabul edilen nizam toplumsal düzende de aranmıştır. Cemiyetin sağlıklı bir şekilde işleyebilmesi, İbni Sina'nın deyişiyle "kanun ve adalet ilkelerine uygun düzenlenmesine bağlıdır. İnsanın fizyolojik ve fizyonomik yapısındaki uyum, ahenk ve estetik görünümünden, atomlardan yıldızlara kadar evrenin işleyişindeki ahenk adalet kavramıyla

açıklanmaktadır (Çağırıcı, 1988:341-342). Bu yönüyle adalet, evrensel tabii düzenin beşeri ilişkilere bir yansıması olup, sistemli bir bütündür. Adaletten sapma, bir nevi kıyamettir.

Siyaset kültürümüzde siyasetin temel dayanağı adalettir. Yukarda da izah edilen evrensel adalet anlayışından hareketle Sühreverdi, siyaset usulünü açıklarken, yöneticinin karakteristiklerini tabiat öğeleriyle eşleştirmiştir. Buna göre, yönetici, yağmur, güneş, ay, rüzgâr, ateş, su, yeryüzü ve ölüme benzemelidir. (Sühreverdi, 1974:157-158). Kutadgu Bilig’te ise aynı düşünceden hareketle devlet güneşe benzetilmiştir: Güneş dünya için ne kadar gerekli ve ebedi bir nesne ise, devlet de halk için o ölçüde gerekli bir sosyal kurumdur. Devlet başkanına “Gündoğdu” adının verilmesi, devletin vasıfları ile alakalı bir takım ipuçlarını da vermektedir: Güneşe bak küçülmez, bütünlüğünü daima muhafaza eder; parlaklığı hep aynı şekilde kuvvetlidir. Benim tabiatım da ona benzer; doğruluk ile doludur ve hiçbir vakit eksilmez (KB*, b.825-826).

Türk devlet geleneğinde törenin (hukukun) üç değişmez amacı vardı: Könilik (adalet), uzluk (iyilik, faydalılık), tuzluk (eşitlik) (Niyazi, 1996:223). Türk toplum yapısında hukukun, törenin devamlılığı esastır. “Devlet gider töre kalır” atasözü, milletin dirlikli yapısının yansıması olan hukukun toplumun kuracağı her devlette gelişerek yansıması gerektiğini ifade eder. Yeni devlet için önceki siyasi yapıyı reddetmek, toplumun binlerce yıllık geleneğinin reddi anlamına gelmemelidir. Farklı ulus devletler kurmuş olmak da ortak medeniyet birikiminden faydalanmamak demek değildir. Törenin diğer bir adı da yoldur. Her şey kalksa töre kalkmaz denilmiştir. Herkes bu yoldan gitmek zorundadır (Niyazi, 1996:222). Toplumdaki çeşitli unsurların tabi olmalarının sağlanabileceği üst kimlik, dolayısıyla Türk kimliği, Türk’ün erdemlerinin yansıdığı ve insanların zorlamayla değil severek dâhil olabileceği bir kimlik olarak ortaya konmalıdır. Bizim kurduğumuz her devlette tebaanın hakkının korunması ve adaletin derhal tesisi esas olmuştur. Devlet geleneğimizde “halk” değil, “vediatullah” (Allah’ın emaneti) olan Allah’ın kulları (ibadullah) vardır. Bütün siyasetnamelerde bu husus vurgulanır (Güngör, 1989:80; Adaloğlu, 2005:57) Nizâmülmülk, Siyasetname’inde verdiği bir örnekte, Halife Ömer Abdülaziz’in bir valiye yazdığı buyrukta, hukuk güvenliğinin şehir güvenliğinden daha önemli olduğunu vurgulayan şu sözünü aktarır: “Duvarı eskisi gibi yap. Yolları toz, toprak, taştan değil; zulüm ve korkudan temizle.” (Nizamülmülk, 1995:330).

Burada bir hususa dikkat çekmekte yarar vardır: Hukuk devleti ilkesi esasen Batı’da devletin gelişme süreci içindeki aşamalardan birini ifade etmektedir. Türk devlet geleneğinde mutlak egemenliği olan krallar hiçbir zaman var olmamıştır. Türk devletleri baştan beri “hukuk devleti” vasıflarını taşımaktadırlar. Orhun Bengütaşları’nda “töre” kelimesi onbir yerde geçmekte, bunun altısı “il” ile birlikte kullanılmaktadır. Kullanılan diğer beş yerde de “il” ile alakası açıkça bellidir. Türk Devleti, töre hükümlerine dayalı bir kuruluştur. Devletin varlığı “töre”nin varlığına bağlı idi. “Devleti ellerine alıp töreyi tesis ettiler”, “Ey Türk budunu senin ilini ve töreni kim bozabilir?”, “Devletini töresini terketmiş”, “O (İlteriş), atalarının töresine göre budununu teşkilatlandırdı”, “Töre gereğince amcam tahta oturdu.” (Kafesoğlu, 1983, s.234).

Türk kültüründe devletin gayesi adaleti tesis etmek; töreyi tüz yürütmektir. Kültürümüzde insan yüce tutulmuştur. Dedem Korkut’un söyleyişiyle dünya, gelimli gidimli dünyadır; ahir son ucu ölümlü dünyadır. Bütün siyasetnamelerde, insanın sorumlu bir varlık olarak önce vicdanına, topluma, hesap gününde Tanrı’ya hesap vereceği vurgulanmakta ve özellikle yöneticilerin sorumluluğunun çok ağır olduğu belirtilmektedir. Türk devlet geleneğinde meşruiyetin kaynağı olarak kullanılan “kut kazanmak” veya “Tanrı’dan kut almak” deyimini, toplumun moral değerlerine yaslanmak anlamında kullanılmıştır. Tanrı tarafından verilen, gerçekte otorite veya iktidar değil, otorite veya iktidara layık olma erdemidir. Bilge Kağan Kitabesi doğu yönünde, Kağan’ın görevlerini yerine getirmediği anda “kut toplamadı” denilerek tahttan indirildiği anlatılmaktadır. Kut, layık olma erdemidir.

Doğu ülkeleri, geleneksel devlet anlayışından koparak sömürgeci sistemin baskısı altında ulus-devlet olarak örgütlendiklerinde, gerçek bir meşruiyet zeminine dayanıp dayanmadıkları toplum nezdinde sürekli tartışma konusu olmuştur. Bu devletler yeni siyasi kimlikler oluşturmuşlarsa da bu kimliklerin tarihi temelden yoksun oldukları ölçüde iç çatışmalara ve çelişiklere yol açtıkları bir gerçektir (Davutoğlu, 1994:238). Çağdaş siyaset biliminin devlet tanımında, devletin unsurları arasında yer alan iktidar ya da hakimiyet unsuru, Türk devlet geleneğinde yardımcı unsur olarak görülmekte; devletin

* Kutadgu Bilig

temeli “töre” ile vücut bulmaktadır (Kafesoğlu, 1983, s.221). Siyaset biliminin ana konularından olan egemenliğin kaynağı problemine Türk devlet geleneğinde rastlanmamaktadır, çünkü Türk devletinin temeli töreye dayanmaktadır. İslam tarihinde de sonraki siyasi uygulamalara örnek teşkil eden Asr-ı Saadet döneminde devletin toplumdaki bağımsız, soyut ve baskın bir varlığa sahip olması gerek anlayış, gerekse uygulamada söz konusu değildir. Türk devlet geleneğinde törenin uygulayıcısı olan devlet; İslam geleneğinde inanç sisteminin belirlediği ahlaki ve sosyal idealleri gerçekleştirecek bir araç olarak görülmüştür (Davutoğlu, 1994:236). Dolayısıyla, meşru devlet/yönetim, halkın değer yargılarına yaslanan, halkın denetimine açık, töreyi yürüten, adaleti tesis ve tevzi eden bir yapılanmadır. Gerek İslam düşüncesini oluşturan kaynaklarda, gerekse İslam öncesi Türk devlet geleneğini yansıtan referanslarda (yazıtlar, destanlar, vb.) devletin varlık nedeninin adaletin gerçekleştirilmesi olduğu; meşruiyetin ancak halkın inanç sistemine ve törel değerlerine (örf) dayanmakla sağlanabileceği görülmektedir.

4. İDEAL İNSAN VE İDEAL TOPLUMUN ALTYAPISI: TASAVVUF

“Ben gelmedim dav’i için / Benim işim sevi için

Dostun evi gönüllerdir / Gönüller yapmağa geldim” Yunus Emre

Tasavvuf, İslam’ın mistik bir yorumudur. Türklerin İslamiyet’i kabulü, 10. yy.’dan itibaren tasavvuf yoluyla olmuştur. İslam dini, değişik toplumlarda, kaynaklarında ve temel inançlarında farklılık olmamakla beraber, toplumların genel karakterinden hareketle farklı biçimlerde yaşanmıştır. Türkler, tasavvufi bir algılamayla İslam’ı bir yaşam biçimine dönüştürmüşlerdir.

“İnsan” kelimesinin, hem “yakın olmak (üns)”, hem “unutmak (nisyân)” ile alâkası vardır ve biri müsbet diğeri menfî bu iki mânâyı da özünde barındırır. İnsan beşeriyeti ile âdemiyeti arasında sınanan bir varlıktır. Beşeriyet, insanın zâhiridir, dünyevî yanıdır. Batı medeniyeti, insanı yalnızca bir “beşer” kabûl eder ve sistemini bu kabûl üzerine kurar. Halbuki insanın bir de “âdem” yanı vardır. “Âdem” de “iç, iç yüzey” mânâsına bir kökten müştaktır ve insanın diğeri mahlûkatta bulunmayan batını tarafını, cesede üflenen ilâhî nefhayı, ruhu ve gönülü ifade eder (Yurtgezen, 2005).

Tasavvufta öngörülen “nefs-i emmare”den “nefs-i safiye (kamile)”ye uzanan yedi nefis mertebesi (Aşkar, 1998: 315), fitratında var olan en aşağı varlık mertebesi (esfele safilin) ile en üst varlık mertebesi (eşref-i mahlukat) arasında tercih kabiliyeti verilen insanın olgunlaşma süreçlerini ifade etmektedir. “Ben’lik” ve “sosyal benlik” kategorilerinden geçerek “evrensel/kozmetik benlik” düzeyine ulaşan insan (Arasteh, 2000; Arasteh ve Sheikh, 2000: 41-76) (insan-ı kamil), hayatın en üst seviyede anlam bilgisine ulaşmaktadır. Fiziksel doğamızın kurtuluşu sağlığa ulaşmada, sosyal varlığımızdaki erdeme ulaşmada ve bireysel benliğimizin kurtuluşu da sevgiye ulaşmadadır. Bu sonuncusu, Buda’nın “ortadan kalkma” (bencilliğin ortadan kalkması) olarak tanımladığı “bodhi”ye ya da gerçek uyanışa ulaşmadır; içimizdeki sonsuz coşkunun, sevginin ışığında açığa çıkmadır (Tagore, 2000:70). Bizim inanışımızdaki ifadesiyle, “O’ndan geldik, O’na döneceğiz” düsturunun sırrına erebilmektir.

Modernleşme politikaları ile zemininden çıkarılan toplumlarda insanın “gönlüyle bağını koparması, gönlünü unutmaması” durumu yabancılaşmaya yol açmıştır (İnam,1993: 9). Kendi kültürünü ve bu kültürün öz değerlerini anlayamayan, bütün bir hayat görüşünün temellerini başka kültürlerin özelliklerinde arayan ferdin durumu yabancılaşmayı doğurmuştur (Sezal, 1981:136). Yaşadığımız çağda insanın kendini anlamlandırabilmek açısından yüksek bir inanca olan ihtiyacı yadsınamaz. İnsanlık tarihinde herhangi bir dine inanmayan insanlar bulunmakla birlikte, dini olmayan bir toplum bilinmemektedir. Dinler tarihçisi M. Eliade de ilk insanın “dindar adam” olduğunu ve anlamlı bir dünyanın ancak “kutsalın keşfi” ile mümkün olabileceğini ifade etmektedir. Bu bağlamda dinin toplum üzerindeki temel fonksiyonu “zihniyet kazandırma” veya “yeni bir dünya kurma vizyonu sağlaması”dır (Keskin, 2004). Tapper’e göre ise, dinin iki temel sosyal görevi vardır: Bunlardan ilki, hayata duygusal anlam katan bir etik anlayışı, ölümden sonra selamete ulaşma ve bir yaşam beklentisi gibi kişisel işlevleri; ikincisi ise toplumsal dayanışmayı sağlayan kültürel norm ve değerlerin kaynağını oluşturan kamusal görevidir. Batı toplumlarında tanık olduğumuz büyük çaplı davranış bozuklukları, şahsiyet yarılmaları ve çoğu kez Zen, Yoga, Tantra, Hare Krishna, Satanian ve Ananda Müritleri türü “culturati” diye bilinen toplumsal sapmalar aslında dinin psikolojik ve kamusal anlamdaki görevlerini yitirmesinden kaynaklanmaktadır (Türkdoğan, 2002:717). Bu sapmalar, geçtiğimiz yüzyıllarda, değişim, oluşum ve evrim doğmaları etrafında insanın kalıcı doğası unutturularak ihtiyaçları, varlığının

yalnızca dış kabuğunu etkileyen arızı değişimler düzlemine indirgenmesi sonucu açığa çıkmıştır. Batı'da Doğu metafizik ve maneviyatına karşı duyulan büyük ilginin ifade ettiği gerçek, insanın evrim geçirmeyen bir doğası, ihtiyaçları her zaman aynı kalan bir doğası olduğu gerçeğinin ispatından başka bir şey değildir (Nasr, 1984:91-92).

Bugün toplumlarımızı da küresel baskı altında tutan tüketim çılgınlığı, doğal kaynakları tüketim malına dönüştüren teknoloji, seküler yaşam tarzları, aklın ve nihayet bireyin kutsanması ya da metalaştırılması gibi insanı kozmik bütünlükten, ortak beşer dokusundan uzaklaştıran her türlü anlayış toplumsal/küresel ve içsel barışı, iç huzuru tehdit eder hale gelmiştir. Batı'da aklın toplumsal hayattaki uygulamalarının sonuna gelmiş ve aklın tek başına güvenliği ve iç barışı sağlamada yeterli olmadığı anlaşılmıştır. Max Scheller, Ernst Cassirer, Erich Fromm, Julian Huxley gibi Batı'nın hümanistik geleneğine dayanan eleştirmenler güven ve mutluluğu sağlamada aklın yetersizliğinden yakınmaktadırlar. Batı'lı insan korku ve endişe içindedir. Toynbee ve diğerlerinin Hristiyanlığın ahlaki değerlerine dönüş çağrısı ise bu çözüme karşısında - insanın önceki durumunun farkına vardığında tekrar eski haline dönemeyeceği gerçeğinden hareketle- başarısız olmaya mahkum gözükmektedir. Erich Fromm gibi bazı Batılı düşünürler ise makineleşme eğilimine karşı çıkmakta ve "robot"a karşı "olgun insan"ı (insan-ı kâmil) önermektedirler. Yöntemi ise, kültürel hikmeti (başka bir deyişle tasavvuf kültürünü, bilimsel bilgi ile birleştirmektedir (Aresteh, 2000:117-126).

Tasavvuf düşüncesinde, amaç haline getirilen ihtiyaçlar, "nefsi emmare" düzeyindeki benliğin vasıflarıdır. Bu nefis derecesi, "emreden nefis, kibirli nefis, kötülüğe teşvik eden nefis, zalim nefis" gibi adlarla adlandırılır ve insanın aşması gereken en alt benlik düzeyini ifade eder. Bu benlik düzeyinde insan zeka tarafından yönetilir. Bu kendimizden başka hiçbir şeye inanmayan zekadır. Vicdani duygu, sevgi, günah duygusu taşımaksızın ne pahasına olursa olsun mal ve güç kazanmaya ve egonun tatminine adanmıştır (Frager, 2004:73-74). Bu bağlamda, tasavvuf geleneğinde insanın tekamülü, Batı'daki gibi "kendini gerçekleştirmek" değil, "kendini aşmak"tır. Batı psikolojisinde insanın tekamülünün bittiği noktada sufi anlayışına göre insan olma süreci yeni başlamaktadır (Özsel, 2003:133). Yukarıda da değinildiği gibi, tasavvufta, yedi nefis mertebesi geçilerek evrensel/kozmetik benliğe ulaşılabilecektir.

Tasavvuf, ömür boyu devam eden ve "seyr-i süluk" diye adlandırılan sürekli eğitim ve kendini geliştirme sürecidir. Bu süreçte, insanın öncelikle bir takım ahlaki erdemleri kazanması murat edilir. Bu ahlaki erdemlerin, kişinin kendisine, yakın çevresine, topluma ve kainata bakan tarafları vardır. Bu ahlaki bilinç, insanın sınırlarını bilmesi, büyülenmemesi, kibirli olmaması, başkalarının kusurlarına, eksikliklerine odaklanmak yerine kendi davranış güzelliğini kazanma gayreti içerisinde olması, açgözlü olmaması gibi örnek insan davranışları kazandırır. Bu durumda kişi, çevresindekileri kendi görüntüsünün yansımaları olarak görür ve kendisine nasıl muamele edilmesini bekliorsa insanlara o şekilde muamele eder. Ahlakın topluma bakan yönünde ise, şefkat, merhamet, iyilikseverlik, cömertlik, koruma, saygı, karşıdaki hakkında iyilik düşünme gibi davranışlar kazandırır. Dolayısıyla, komşu hakkı, aile ilişkileri, iş ilişkileri, saygı, sevgi ve hoşgörü çerçevesinde, herkesin hakkına riayet ederek şekillendirilir. Beşeri münasebetlerinde fedakarlık, diğergamlık, vefa, sadakat ön plandadır.

Tasavvufî öğretisi, Yunus'un deyişiyle "Yaratılmışı severiz Yaratan'dan ötürü" düşüncesinden hareket ederek kâinatı algılar. Çevreye, diğer canlı ve cansız varlıklara, onların hukukunu korumak noktasında duyarlıdır. Sömürme yaklaşımı içerisinde olmaz. Bu bağlamda dünyanın önemli gündemlerinden olan çevre kirliliği, kendi menfaatlerini değil, ancak yaratılmışın hukukunu gözetken bir anlayışla çözülebilir. Öte yandan tasavvuf kültüründe yoğun bir toplumsal dayanışma ve yardımlaşma geleneği vardır. Bu gelenek vakıf sistemini doğurmuştur. Tasavvuf anlayışı, İslam'ın genel öğretilerinden hareketle kainatı bir karmaşa ve kaos değil bir denge ve uyum mekanı olarak algılar. İnsan, eşref-i mahlukat olarak yaratılmış olması nedeniyle, bu denge ve uyumun hem bir parçası, hem de uyum ve dengenin sürdürülmesinin sorumluluğunu üstlenmiş olan bir varlıktır. İslam inancında Yaratıcı, "Alemlerin Rabbi'dir". Kainattaki her varlık, O'nun tarafından yaratılmış olma onurunda eşit ve muhteremdir. Kendini bilen Rabbini bilir. Dolayısıyla esas olan, "öteki"ni inşa edip ona göre kendini konumlandırmak değil, herkesi kardeş bilerek kendi olgunlaşmasına, kendi inşasına yoğunlaşmaktır.

Tasavvuf kültürüyle yetişmiş insan için farklı renkler, farklı ırklar, farklı kültürler, farklı yaşam biçimleri, asla bir hegemonya oluşturma, dışlama, çatışma sebebi olmayıp bizatihi Yaratıcı'nın kudretinden olan güzelliklerdir. Bu anlamda, dünyanın her hangi bir yerinde, herhangi bir varlığa yapılan zulüm, insanı rahatsız eder. Her insanın kendi inanç ve gerçekliğinde hayatını mutlu bir şekilde

sürdürmesinde içten gelerek her türlü katkıyı sağlar. Yaşlı bir teyzenin ya da amcanın koluna girip gideceği yere kadar yardımcı olmak için onun hangi mabede gittiğiyle ilgilenmez.

Türk kültüründe, yardımlaşma ve paylaşma duygusu, son derece gelişmiştir. Evde pişen yemekten, komşuya muhakkak bir kap gönderilmesi adettir. Komşular, aile ve akrabadan sayılır. Her türlü zorluk, sevinç, güzellik birlikte paylaşılır. Özellikle tasavvuf kültüründe misafirsiz yemek hoş karşılanmaz. Türk toplumunun “göz kirası” adını verdiği bir uygulama vardır. Bu uygulamada, bağ ve bahçelerde yetiştirilen her türlü meyve ve sebze, oradan geçen herkesin toplayıp götürmemesi kaydıyla yemesine ve içmesine açıktır.

Tasavvuf kültürü ile yetişen insan, kendi yaşam biçimini, inanç değerlerini kimseye dayatmaz; sadece güzel ahlakı ile insanların gönlünü kazanmaya çalışır. Tasavvuf kültüründe maddi kazanımlara yaklaşımda fakr ölçüsü geçerlidir. Fakr, toplumsal işlerle işigali engellemez, sadece dünyayı ve maddi varlığı kalbine almamak; onları yüceltmek, maddeye tapınmamak erdeminin kazanılmasını öngörür.

Dinin önemli bir bölümünü ahlâk ve sevgi teşkil eder. İbadet, riyasız sevgiye dayanır. İnsanları hayvanlardan ayıran özellikler, iman ve ibadet ile mahlûkata şefkat ile hizmet etmektir. Tasavvuf erbabı hizmeti Allah’a yaklaşılabilecek en kestirme yol bilmişler ve öyle yapmışlardır. Hiçbir insanın ırkına milletine, dinine bakmaksızın hepsine aynı hürmet ve sevgiyle yaklaşmaya çalışmışlardır. Bu sebeple İslâm, dünyaya kılıçla değil, sevgiyle yayılmıştır. (Öztürk, 2004: 21)

5. SONUÇ

Cemil Meriç, “medeniyetler de yorulur. Arada bir kervanlar gibi oturup dinlenir” der. Aydınlanma dönemine de altyapı oluşturan onuncu yüzyıldan itibaren geliştirdiğimiz medeniyet, Batı’nın 17. yüzyıldan itibaren teknolojik alanda yaptığı sıçramanın gölgesinde kalarak gerilemiş görüntüsü vermektedir. Dünyanın bugün geldiği nokta, Batı uygarlığının insanın beşer yanını kutsallaştırarak toplumları ve insanı ifsat ettiği, insanların huzur ve mutluluğu asla bulamayacağı bir karmaşa ve kaos ortamıdır. Batı kendi içinde entegrasyon arayışlarına giderken, bizim gerek Osmanlı’nın çekildiği gönül bağımız olan İslâm coğrafyasıyla, gerekse ortak kültür ve medeniyetin çocukları olduğumuz, aynı soydan gelme noktasında kardeş olduğumuz Türk dünyasıyla ortak kurumlar oluşturma ve entegrasyon içinde olmamız büyük bir gaflet örneği olabilir. Ulus devletler çağımızın geçerli devlet modelleridir. Fakat ortak oluşumların önündeki engeller değildir. Medeniyetimizi yeniden ihya etme noktasındaki engeller esasen oryantalist bakış açısına sahip olan zihinlerdir. Yapılması gereken, sosyal siyasal yapılarımızı adalet ve erdem üzerine yeniden inşa etmek, insanımızın fitratını, inançlarını moral değerlerini esas alarak adaleti yüceltmek ve medeniyetin alt yapısını oluşturacak insanımızın ahlak ve erdemini tasavvuf geleneğimize hareketle inşa etmektir. Yunus’un “her dem yeniden doğarız, bizden kim usanası” mısrasında vurguladığı gibi dünyaya insanî bir bakış, huzur ve mutluluk getiren medeniyetimizi, bilimde, teknolojiye, sosyal ve siyasal alanlarda kurulacak ortak kurumlar vasıtasıyla yeniden oluşturmak mümkündür. Buna bizden daha yakın ve hazır bulunan başka bir insan topluluğu yeryüzünde yoktur.

KAYNAKÇA

- Adalıoğlu, H. H, (2005). “Siyasetnamelerin Genel Özellikleri ve Zencani’nin El-letafü’l-Alâiyyesi”, Zencani, *Sultana Öğütler: Alaeddin Keykubad’a Sunulan Siyasetname*, (Haz.) H. Hüseyin Adalıoğlu, Yeditepe Yayınları, İstanbul içinde ss.55-73.
- Aksun, Z. N, (1994). Osmanlı Tarihi, 1. Cilt, Ötüken Yay. İstanbul
- Arasteh, A, R, (2000), Mevlana Celaleddin Rumi’nin Kişilik Çözümlemesi: Aşkta ve Yaratıcılıkta Yeniden Doğuş, (Çev.): Bekir Demirkol, İbrahim Özdemir, Kitabiyat Yayınları, Ankara.
- Arasteh, A. R, Sheikh, E, A., (2000), “Sufizm: Evrensel Benliğe Giden Yol”, (Çev.) Seval Yılmaz, Sufi Psikolojisi içinde, (Haz.) Kemal Sayar, İnsan Yay, İst.
- Aslantürk ve Amman, (2000). Sosyoloji Kavramlar kurumlar Süreçler Teoriler, Kaknüs Yay., İstanbul
- Aşkar, M, (1998). Niyazî-i Mısırî ve Tasavvuf Anlayışı, Kültür Bakanlığı Yayınları, No. 2028, Ankara.
- Çağırıcı, M, (1988). “Adalet” Maddesi, *İslam Ansiklopedisi*, 1. Cilt, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1988, ss:341-343.

- Davutoğlu, A, (1994). “Devlet” Maddesi, *İslam Ansiklopedisi*, 9. Cilt, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1994, ss:234-240
- Doğan, İ, (2000). Sosyoloji Kavramlar ve Sorunlar, Sistem Yay. İstanbul
- Fragar, R, (2004). Kalp, Nefs ve Ruh: Tekamül, denge ve Uyumun Sufice Psikolojisi, (Çev.) İbrahim Kapaklıkaya, Gelenek Yayınevi, İstanbul
- Güngör, E, (1989). *Türk Kültürü ve Milliyetçilik*, Ötüken Yayınevi, İstanbul.
- İnam A, (1993), Teknoloji Benim Neyim Oluyor, Alamuk Yayınları, Bahçe Kitapları, Ankara
- Kadıoğlu, A, (2003). “Milletini Arayan Devlet: Türk Milliyetçiliğinin Açmazları” *Türkiye Günlüğü*, Sayı 75, ss. 137-152.
- Kafesoğlu, İ, (1983). *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi Yay., İstanbul.
- Kahraman, H, B, ve Keyman, F, E. (1998). “Kemalizm, Oryantalizm ve Modernite” *Doğu Batı*, Sayı 2 (İkinci Baskı), ss.65-77).
- Keskin, M, Y, (2004). “Din Ve Toplum İlişkileri Üzerine Bir Genelleme”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* (IV):2, ss. 7-24 <http://www.dinbilimleri.com/dergi/cilt4/sayi2/makale/dintoplumiliskileri.pdf> (08.10.2004).
- Kösoğlu, N, (1995). “Hukuka Bağlılık Şuuru ve Türk Hakimiyet Anlayışının Tarihi Seyri”, *Türkiye Günlüğü*, Sayı 36, Eylül-Ekim 1995.
- Nasr, S. H, (1984). İslam ve Modern İnsanın Çıkması, (Çev.) Ali Ünal, İnsan Yayınları, İstanbul.
- Niyazi, M, (1996). *Türk Devlet Felsefesi*, Ötüken Yayınevi, İstanbul.
- Nizamülmülk, (1995). *Siyasetname*, Dergâh Yayınları, Üçüncü Baskı, İstanbul
- Özsel, M, M, (Yok). Halvette Kırk Gün, (Çev.), Petek Budanur Ateş, Kaknüs Yayınları, İst.
- Öztürk, M, C, (2004). Cerrahilik: Hz. Pir Nureddin cerrahi ve Cerrahi Tarikatı, Gelenek Yay. İstanbul
- Sezal İ, (1981), Sosyal Bilimlerde Temel Kavramlar, Birlik Yayınları, Ankara
- Sühreverdi, E. N, (Yok). *Yönetenlerin Yönetimi*, (Çev.) Nahifi Mehmed Efendi, Tercüman 1001 Temel Eser, No:80, İstanbul.
- Tagore, R, (2000), Sadhana: Yaşamın Kavranışı, (İng. Çev.): İbrahim Şener, Çiğdem Öndem, İzdüşüm Yayınları, İstanbul.
- Toynbee, A, (1980). Medeniyet Yargılanıyor, (Çev.) Ufuk Uyan, Yeryüzü Yayınları, İstanbul.
- Türkdoğan, O, (2002), Osmanlı’dan Günümüze Türk Toplum Yapısı, Çamlıca Yayınları, İst.
- Yazıcı, E, (1998). “Türk Sosyo-Kültürel Yapısında Gözlenen Değişmeler: Karmaşık Bir Dönüşümün Hikâyesi”, *Yeni Türkiye, Cumhuriyet Özel Sayısı III*, Eylül-Aralık 1998, Sayı 23-24.
- Yurtgezen A, (2005). “Gider idim Ben Yol Sora”, www.blogcu.com/gulbang (15.05.2006)
- Yusuf, H. H, (1991). Kutadgu Bilig, çev. R. Rahmeti Arat, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.